

Brorson, Arrebo, du Bartas

En tekst- og idéhistorisk ekskursion

Af Peter Brask

Paul Lier in memoriam

Artiklen er tredelt. Del 1 beskriver Brorsons sang om verdens skabelse, *Op! al den ting ...* fra ca. 1735; den optoges 1739 i »Troens rare Klenodie« (TRK). Beskrivelsen er strukturel, men inddrager nogle bibelsteder og Luthers Genesis-udlægninger. – Del 2 behandler idéhistoriske problemer knyttet til *Op!*, om englelæren og syndefaldets eftervirkning. – Del 3 undersøger sangens forbindelser til Arrebos skabelsesepos *Hexaëmeron* (tr. 1661). Vilhelm Andersen og især Leif Nedergaard har nævnt passager i eposets Tredje Dag som mulig baggrund for Brorsons skabelses-sang. Jeg fremdrager dem på ny og udvider perspektivet ved også at betragte Arrebos franske forbillede *La Sepmaine* (1581) af Guillaume de Saluste du Bartas (1544-1590).

1. Om Brorsons *Op! al den ting ...* (TRK 77)

1.0 Tekstgrundlaget

Digtet *Op!* er hentet fra L.J. Kochs udgave i Brorsons *Samlede Skrifter I* (1951), som er trykt efter TRK 1757. Dog har jeg i strofe 2 ændret *magted'* til den tidlige form *mægted'* fra TRK 1739. Og i strofe 8 ændret *kan* til *kand* som ellers hos Koch.

Hele digtet citeres i løbet af analysen.

1.1 Sangens yderdele

Op! har 3+9+3 strofer fordelt i tre dele: A = (1-3), B = (4-12) og C = (13-15). Midterdelen B fortæller af et oplevende *jeg*, som er grundled i ni spørgesætninger og tre fremsættende. – Fløjene A og C har ikke ordet *jeg*. Lad os begynde med dem.

A fremsættes autoritativt af en unævnt udsiger. Et påbud:

^{1a}Op! al den ting, som GUD har gjort, | Hans herlighed at prise,

begrundes med en påstand om et bevis:

^{1b}Det mindste hand har skabt er stort, | Og kand hans magt bevisse.

Beviset for Guds enestående skabermagt er, at de mægtigste på jorden og i Himlen – næst Gud – ingen har. (Jeg skriver Himlen for englernes, men himlen for stjernernes). Derfor vidner selv det mindste af Skabningen om hans magt, og kan kaldes *stort*. Selve beviset ser således ud:

²Gik alle konger frem i rad, | I deres magt og vælde,
De mægted' ey det mindste blad | At sette paa en nælde.

³Ja! alle englers store kraft, | Som Himle-Scepter føre,
Har ingen tiid den evne haft | Det mindste støv at gjøre.

Da strofe 2 handler om konger og 3 om engle, er der stigning i magt fra 2 til 3 – men også i de mægtigstes afmagt, da 'opgaven' samtidig formindskes fra at sætte det mindste nældeblad på til at gøre *det mindste støv*. Nælden var traditionelt den usleste, mest foragtede urt, og *det mindste støv* kan være et støvkorn, – men står vel her for det mindste skabte overhovedet – jævnfør at »støv« kan betegne alt skabt, mennesket iberegnet. TRK 78 kaldes Adam efter sin oprindelse »jord«, »sand«, »et støv« (str.3).

En passant, så blev det mindste liv stedse mindre i Brorsons barndom, og antallet af de mindste arter tusinddoblet, efter Robert Hooke, Jan Swammerdams og specielt Antoni van Leeuwenhoeks (1632-1723) flid med luppen.

I A er andet ord i hver strofe *al(le)*, med funktion som alkvantor, og strofernes andendele er fælles om *det mindste*. I 1 og 3 knyttes *stor* til henholdsvis Guds magt og englers kraft; hertil svarer kongernes *magt og vælde* i 2, med ekko i *mægted'* og *nælde*. Fra at mægte fører ligheden med at evne videre til *den evne* i 3.

Selvom især 2 giver synsbilleder, har hele A præg af argument – og selv den indledende opfordring til at lovprise er i grunden abstrakt: den rettes ikke kun til væsener, som reelt evner at prise Gud, men til simpelt hen *al ting*. Det må betyde, at nu skal alt – dødt som levende – for tanken vidne om Guds magt, og derved billedlig talt prise hans herlighed. Men i slutfløjen C bliver lovprisningen bogstavelig.

Poetisk kan man ellers sagtens lade det umælende tale. Her er to eksempler, fra TRK 266 (original) og 267 (oversat):

Var havet begavet med sandser og evne,
At kunde begrunde [fatte] det mindste vi nævne,
Hvor skulde til fulde dets afgrund da syde,
Vor HÈrre til ære forunderlig skryde. (SS II:376)

Bevæges, alle grønne skove, | Lad høre, hvert et blad, din
lyd, | (...)
Slaaer sammen højt til sang og fryd, | I blomster, bøyer eders
pragt (...) (SS II:379)

Slutdelen C=13-15 indledes som A med lovsangsfordring. Men så fortsætter C alene dermed, konkret og uden argumenter. Påbudets adressater er alt jordisk liv med *aande, sands og tunge* (13-14a), og alle Himlens beboere (14b). Adressaterne gentages i 15. Her er C:

¹³Alt det, som haver aande, skal | Vor Skabere begegne,
Hans lof skal fylde bierg og dal | Og alle verdens egne.

¹⁴O! priser GUD paa denne jord | Hver, som har sands og tunge,
Og al den deel, i himlen boer, | Vor Skabers lof skal siunge.

¹⁵Slaaer alle folk paa denne jord | Med fryde-toner sammen,
Halleluja! vor GUD er stor, | Og himlen svare amen!

Hele C har processional karakter: Alverden skal gå imøde (*begegne*), love, prise, synge og klappe i hænder (*slaaer sammen*). En iscenesættelse, der minder om de fem 'Hallelujah-salmer' sidst i »Salmernes bog«, der begynder og slutter med dette ord. Den sidste Bibel-salmes sidste vers:

Alt det, som haver aande, love HÈrren, halleluja!
(Sl.150:6 i *Biblia* 1746)

citeres i begyndelsen af C, se ovenfor. En del af Bibel-salmerne formodes opført med solo i midten og kor for og bag; det minder om tredelingen i *Op!* – Det er næsten upassende her at komme i tanke om at A på sin vis også havde procession(er), i alt fald en rad opstadsede konger, sikkert scepter-svingende som engle.

Selvom C som A kalder på optrinssyner, bør man mærke sig at C nok

rummer ønsker og opfordringer – men ikke deres realisering. Taleren råber til sit kosmiske kollektiv om at lovsynge ¹³*vor Skabere*, ¹⁴*Vor Skaber*, ¹⁵*vor GUD*, men teksten slutter før det stemmer i; her står *himlen svare*, ikke »svarer«.

Udsigeren i A er skjult og abstrakt. Men i C gives den talende til kende i *vor*, som en forsanger. Fløjene er dog fælles om opfordring til hyldest og om at inddrage både mennesker og engle. En svagere lighed er at jord og Himmel optræder både i A og C, dog sådan at de i del A fordeles på 2 og 3, mens vi i C får begge gebeter tilråbt i 14 såvel som i 15.

C har *Alt, alle, al, alle* som A havde *al, alle, alle*. C har derimod intet som det trefoldige *mindste* i A; dét ord var knyttet til argumentation (endnu i 4), men C er lutter jubelønsker. Til gengæld har digteren sparet den fine glose *Skaber* til finalen. Ordet *hallelujah* er bydemåde, det betyder »priser Jah!«.

Så 15b (*Halleluja!*) svarer faktisk til 14a (*priser GUD!*) – og dermed til sangens start: *Op! ... at prise*.

1.2 Sangens midterdel

Men før man når fra A til C, må *al den ting* jo tages i øje ... B's yderstrofer 4 og 12 er fælles og ene om ordet *viisdom*. Allerførst i 4 står dog *det mindste* for fjerde og sidste gang:

^{4a}Det mindste græs jeg undrer paa, | I skove og i dale,

thi *Det mindste græs* beviser jo Guds ene-magt. Men ...

^{4b}Hvor skulde jeg den viisdom faae, | Om det kun ret at tale?

Så viis er kun Gud. Her i 4 har vi altså først en henvisning til Gud, dernæst ydmyg erkendelse af *jegs* uformuenhed som beskriver af *al den ting*. Disse emner gentages i 12 i modsat orden:

^{12a}Hvad skal jeg sige? mine ord | Vil ikke meget sige;

^{12b}O GUD! hvad er din viisdom stor, | Din godhed, kraft og rige!

At kun Gud er viis, er selvfølgelig bibelsk. Visdommen, siger Job kap. 28, er »skiult for alle levendes øyne«, men »HERrens frygt, den er viisdom«. Det er dog tillige en klassisk tradition således at markere sin beskedenhed først og sidst; men derfor kan den godt være oprigtig. Og de –

beskedne – forsøg på trods alt at sige noget er ikke ment som paradoksale. Mange år senere beskrev Brorson selv situationen i et virtuost latin, hvis syntaks er umulig på dansk; meningen er:

Tankerne forbavses sandelig ved beskuelsen af dette verdensalt, som er frembragt af intet, og al veltalenhed [omnis Eloqventia] forstummer ved dette største spor [vestigium] af den guddommelige majestæt, som aldrig tilstrækkelig kan beundres

De Vexillo Ecclesiae (337) / Om Kirkens Banner (359) ved L.J. Koch i SS III

Veltalenheden forstummer – ikke taleren! Ideen om veltalenhed som upassende ved de højeste emner går tilbage til kirkefædrene. »Hvad vil Athen i Jerusalem!« *Tertullian*. – Rent praktisk er det vel heller ikke heldigt at slå sig retorisk for brystet straks efter nedgørelse af både konger og engle.

Fra samme sene festafhandling (1760) af Brorson noterer vi æresdoktorens påpegelse af at der i hele skriften ikke findes ét eksempel på ...

at der ved een eller alle engle eller ærkeengle er gjort
den mindste jordklump eller vanddråbe (343/365f.)

Måske er der tusind 'støv' i denne jordklump, men når den følges med dråben, må den nok alligevel skulle hentyde til den store lovprisning af Gud i Esajas 40. Den gud, som gør fyrster til intet og kender hver en stjernes navn. For ham er alle folkene (1746: »hedningerne«) som intet, de er »som en dråbe af en spand og som et grand i veyskaalene« (v.15).

Men lad os nu se, hvad der videre sker i B. Yderstroferne af 5-11 handler henholdsvis om mennesker og engle, det skabtes toppe. Mellemstykket 6-10 nævner resten, igen tredelt: Begyndelsen 6-7 om den jordiske del (skov, eng) er modstillet slutstykket 9-10 om himlen (sol, stjerner). Midtstrofen 8 angår havet og dets væsener.

I afsnit A blev *alle* i hver strofe koblet med *mindste*. Når afsnit B nu starter strofe 4 med *Det mindste*, så forventer vi vel et *alle* ... men må vente helt til sidst i strofe 5.

Den rummer iøvrigt kimen til den seksfoldige indledning i 6-11 *Hvad skal jeg sige, naar ...*, som vi ovenfor så skrumpede ind igen til *Hvad skal jeg sige?* i 12. Og fra 4 til 5 skrues beskriverens 'opgave' i vejret fra ét græs til alverdens folk, før og nu! Et emne som blot flygtigt betragtet vel kan slå enhver med stumhed ...

⁵Hvad vil jeg da begynde, naar | Jeg lidet giennemkiger,
Hvor mange folk der gik og gaaer | I alle verdens riger?

Emnet er abstrakt, eller om man vil, poetisk fantasi. Ingen kan jo se alle tiders folk under ét. Eller til nød i en bog; Holberg bruger *kige* om sådant gennemsyn (Holberg-Ordbog III:324; om en anden læsning af *kige* se note 1).

Det ord *gik* er bemærkelsesværdigt. Dette er det eneste sted i *Op!* hvor en historisk, ikke blot mytisk, fortid er forudsat. Her må regnes med forsvundne folkeslag. Og *gik* viser nok også at »skabelsen« ikke kun er det mosaiske seksdagesværk, hexaëmeronet (som digtet ikke følger), men også Guds stadige opretholdelse af det skabte. Luther mente at Gud »teglich ymmerdar schafft«. I 1523 sagde han:

Fornuften mener, at Gud ikke længere har noget gøre med det skabte, men har overladt det til sig selv. Men Den hellige Skrift siger os, at der ikke findes et støvgran eller en lille dråbe, som Gud ikke har noget at gøre med og tager sig af. (...)

Vi skal ikke tænke, at Gud først har skabt alt færdigt og derpå er gået derfra og nu lader det fungere af sig selv. Nej, han opholder det stadig og virker i det ved sit ord. Det er endnu i dag Ordet, som får solen til at følge sin bane fra morgen og til aften. (34f.)

Martin Luther: Genesis Declamationes, forelæsning 1523, trykt 1527, her efter L.K. Christensens oversættelse i *Skrifter i Udvalg* bind 5.

Bemærk støvgran & dråbe! Brorsons bibliotek rummede en foliant med »Lutheri Commentario in Genesin« (Auktionsnummer 20).

Placeringen af alverdens folk i 5 gør at vi i 6-10 næppe undrer os over at landskaberne er uden spor af mennesker. Ingen marker, møller, diger, damme, kvæg og kanaler – ingen hyrder, bønder, fiskerbåde. For slet ikke at tale om marsklandets koge og verfter. I kulturens fravær illuderer naturen bedre Paradis. Ja, på hele vandringen i 6-10 nævnes endda strengt taget intet fra den sjette dag; her står ikke *hvad* skovene vrimler af. Men det er måske for spidsfindigt at bemærke det.

Nu udpeger jeget hoveddele af den ubeskrivelige mangfoldighed. Til emnerne knyttes gloserne *mange* og *alle*, til beskriveren *lid(e)t*, *ikke meget*. Tre gange kommer disse gloser, og i tre ordninger:

⁵lidet, ⁵mange, ⁵alle
⁶alle, ⁶mange, ⁸saa lidt
⁸saa mange, ⁹alle, ¹²ikke meget

Indflettet heri er en 3-hed af stedse større antal:

(⁷tusind harpe-streng), (¹⁰stjerne-flokken), (¹¹store kæmpe-trop af engle-skarer)

Forløbet i 6-10 er en køn spadseretur. Gennem skoven, over blomstrende enge ud til havet, solen, stjernerne. 6&7 holdes sammen af fuglenes flugt og sang, og 9&10 af himmellegemernes dag og nat.

⁶Hvad skal jeg sige, naar jeg seer, | At alle skove vrimle,
De mange fugle-spring, der skeer | Op under HERrens himle?

⁷Hvad skal jeg sige, naar jeg gaaer | Blant blomsterne i enge,
Naar fugle-sangen sammenslaaer | Som tusind harpe-streng?

⁸Hvad skal jeg sige, naar mit sind | I havets dybe grunde
Kun dog saa lidt kand kige ind, | Og seer saa mange munde?

Hvis *fugle-spring* er lærke-flugt, er skoven snart forladt. I 7 høres fuglene men blikket flytter ned mod engens blomster, og i 8 videre ned i havet hvor *mit sind ... kun dog saa lidt kand kige ind*. Det fremhæver manglen på indsigt at her ikke står *naar jeg*, men *naar mit sind* som nok betyder min (syns)sans. Og det fremhæver 8 som midten at de omkringstående seks strofer i 5-11 har *naar jeg*. Modsætningen inden for 8 mellem *saa lidt* og *saa mange* peger endvidere abstrakt tilbage mod førstestrofens *det mindste ... er stort*.

I havet »vrimler det«, som man ved, »og der er ikke tal paa, der ere levende fiske, de smaa med de store. – De skal alle vente paa dig [Gud]; at du skal give dem deres mad i sin tiid« Sl.104.25, 27 (*Biblia* 1746). Pointen er jo at allerede et *lille* nedkik viser de *mange* munde. En kostelig maritim forsamling i selve digtets center! (*Hommage à P.L.*).

Bevægelsen ned fra fugle til engblomst til havdyr vender rundt i havet, *jeg* kikker ned, – men de gabende opad! Og nu op fra havdyb mod sollys til stjernerne. Længere ser intet øje.

⁹Hvad skal jeg sige, naar jeg vil, | Saa høyt jeg kand, opkige,
Og vende alle tanker til | Det blanke solens rige?

¹⁰Hvad skal jeg sige, naar jeg seer, | Hvor stjerne-flokken blinker,
Hvor mildt enhver imod mig leer, | Og op til himlen vinker?

Turens yderstrofer 6 og 10 har samme førstelinje og er til sidst fælles om ordene *op* og *himle(n)*. Det bidrager til at afmærke 6-10 som et afsnit. Blandt stroferne i 6-10 er det nummer 9 og 10 om dag og nat som henholdsvis har færrest og flest emner. Rimeligt nok ser man i solstrofen kun den lyse dag. Men i 10 danner stjernernes indbydelser til gengæld en tretrinsstigning

(*blinker*) < (*leer mildt*) < (*vinker op til*)

(Den genbruges i Grundtvigs *Deilig er den Himmel blaa*, første strofe).

Turen er slut, – og så er vi ved 11, den modstående strofe til den abstrakte 5 med folkeslagene. Og som dér får vi en fantasi-udflugt:

¹¹Hvad skal jeg sige, naar jeg op | Til GUD i aanden farer?
Og seer den store kæmpe-trop | Af blide engle-skarer?

Nøgternt betragtet er talen vel om vandreren aftenbøn. Men selv om himlen og Himlen er to steder, så virker denne tænkte Himmelfart som en poetisk efterfølgelse af stjerneflokkens vink. Og beskriveren når da heller ikke længere. Den sidste strofe i B-delen er 12, som vi citerede først i dette afsnit, i forbindelse med 4, hvis to hovedemner den jo bringer i 'spejlvendt' orden.

1.3 Sangens slutdel – igen

At der herefter må følge en slutfløj C = (13-15), svarende til A, det fremgår næsten nødvendigt af kompositionen i 1-12. Men som sagt svarer C kun til 1a med lovprisningsbudet. A-delens pinlige afmægtigheder over for *det mindste* er væk.

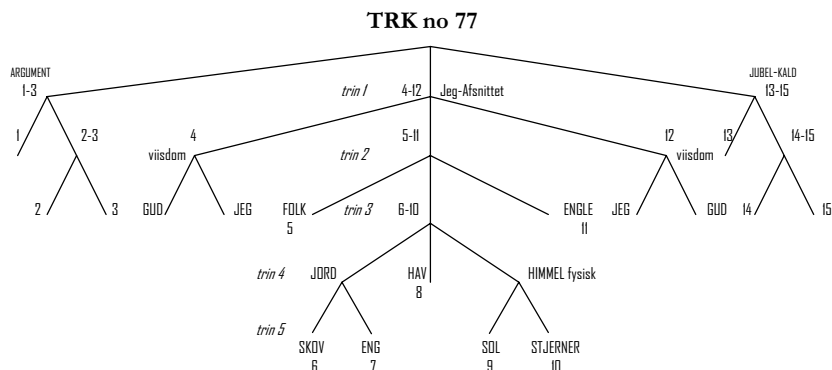
Men ellers gennemløber C tekstens hovedemner. Strofe 1's *al den ting* inkluderer 13's *Alt det som haver aande ...* Til 4's *skove og dale* svarer 13's *bierg og dal*. Til 5's *alle verdens riger* har 13 *alle verdens egne*. Fuglene i 6-7 er blandt væsenerne med *sands og tunge* i 14. Englene (fra 11) er lovsyngere i Himlen (14) – måske sammen med stjernerne?

Og strofe 15 endelig refererer til *folk* i 5, til englenerne i 11 – og via *Halleluja!* som sagt præcis til startens ‘priser Gud!’ Alt i alt er C en slags stretto.

1.4 Kompositionen, resumé

Kompositionen er resumeret i figur 1. Dens princip er at yderenderne går fra, hvorefter midten tredeles efter samme regel, osv. Mellem de symmetrisk stillede strofer eller strofegrupper i *Op!* er der ofte, men ikke altid, ligheder af formel eller indholdsmæssig art. Alment gælder at i et digt med p strofer står strofe nummer n symmetrisk om digtmidten med strofe 1+p-n. Med p = 15 fås parrene (1,15), (2,14), ..., (8,8).

I analysen fandt vi ligheder mellem yderdelene A = (1-3) og C = (13-15), mellem stroferne i visdomsparret (4,12), og i folk- & engleparret (5,11), og endelig fælles udtryk i (6,10). Der var ikke specifik forbindelse mellem 7 og 9, men da fugleemnet forbinder 7 med 6, og himmellegerne 9 med 10, kan vi sammenparre de centrale afsnit (6-7) og (9-10).

Figur 1. Kompositionen i Brorsons »Op! al den ting ...«

1.5 Digtets motorik: sætninger, ord, stavelser

At digtet er energisk, kan næppe benægtes. Det ligger i emnet, men har også håndgribeligere grunde, som vi under ét kan kalde digtets motorik.

Det driver fremad, når syntaksen tvinger læseren til strofeslut; som den gør i 2, 3 og 5-11, hvor hver strofe er én helsætning, hvis begribelse fremmes af at mindst ét af strofens verspar er en syntakshelhed. Men gennem hele syv spørgende strofer, hele 5-11, får læseren (sangeren) in-

gen ro for de manglende svar. Det er et sprogspsykologisk stress! Thi under venten på svar belastes man med at huske hoben af spørgsmål, ja måske oven i købet med en slags pligt til selv at svare – for så vidt nemlig at man naivt indgår i tekstens *jeg*. (Alt dette er ubevidste faktorer i læseprocessen). Så lettes man endelig i 12a hvor digtets korteste sætning: *Hvad skal jeg sige?* som hidtil indledte lange spørgsmål, med ét kappes fri af alle betingelserne – og hvor næste sætning straks frier os fra svarbyrden: *mine ord | Vil ikke meget sige*. Befrielsen strømmer i 12b over i glæde over Gud.

Hver af de fem andre strofer 1, 4 og 13-15 har to helsætninger (sætningsemner) hvor den sidste refererer til den første. Fx svarer *hand* i 1b til *GUD* i 1a; mens *det kun* i 4b viser til *Det mindste græs* i 4a. Disse henvisninger bidrager til strofens helhed.

Som vi så før, nævnes det skabte kun i fem-seks store klasser, men oplivet med detaljer (sang, munde). Her er heller ikke så mange gentagelser som man måske tror, vel især på grund af anaforen med *hvad skal jeg sige naar ...* Af digtets 133 gloser er der 106, som optræder højst to gange. Digtets hyppigste ord er *jeg ...* sytten gange. (Er det dét, vi oplever som fylde?). Og her står *og* fjorten gange, hvad der måske giver lidt remse-fornemmelser. Så er her ti steder med former af *al*. Resten er mindre interessant; fem steder med *GUD* suppleres af *HErren, skabere, skabers*.

Endelig har digtet nogle forhold angående rytmik som måske virker opildnende. Lad mig skrive 'x-ord' for et ord med x stavelser. Hele *Op!* har 314 ord med i alt 450 stavelser. Antallet af 1-ord er 204, hvilket er 65% af ordantallet. Af 2-ord er her 92 stk eller 29%. Resten er ti 3-ord og otte 4-ord, tilsammen 6% af ordantallet.

Jeg mangler baggrundsmateriale, men drister mig til at formode at 65% 1-ord i en TRK-sang er usædvanligt mange, og jeg tror at de mange ordbegyndelser øger det illuderede tempo. Til kontrast kan nævnes at TRK 107 »Guds igienfødde, nye, levende siele« har 338 1-ord af i alt 678 ord, lige knap 50%. Det metriske forlæg for TRK 107 er Kingos »Sorrig og Glæde« med 138 1-ord af i alt 288, eller knap 48%.

I stedet for antal ord kan vi se på antal stavelser, som direkte udtrykker forløbsudstrækning. De nævnte 204 1-ord i *Op!* udgør 45% af forløbets 450 stavelser. Tilsvarende udgør 2-ordene 41%, mens længere ord dækker de sidste 14%. – Regnet på lignende måde har TRK 107 $64 \times 18 = 1152$ stavelser, hvoraf 338 er 1-ord, godt 29% af forløbet. I Kingodigtet med $60 \times 8 = 480$ stavelser er der 138 1-ord, knap 30%.

1-ordene i *Op!* udgør altså ved ordtælling 65% mod kun ca 50% i de to andre digte, – og ved stavelsestælling 45% mod 30%. Så måske har vi virkelig her en særlig egenskab.

Lidt mere abstrakt er det gennemsnitlige antal af stavelser pr. ord. For *Op!* er det $450:314 = 1.43$; for TRK 107 fås $1152:678 = 1.69$, og for »Sorrig og Glæde« $480:288 = 1.66$. Tallene peger samme vej som de foregående regninger.

Endelig kan man betragte hvordan det ligger med længere kæder af ord med et givet stavelsestal. Lidt over halvdelen af 1-ordene i *Op!* (nemlig 106) ligger i kæder med fire eller flere 1-ord. Disse kæder udgør knap 23.5% af digtforløbet. For ord med 2 eller flere stavelser ser vi på kæder med mindst seks stavelser i alt – og ser at lidt under halvdelen af disse ord står i sådanne kæder – som tilsammen dækker 113 stavelser eller godt 25% af digtets forløb.

Uden at presse tallene kan man da sige at halvdelen af digtforløbet er ligeligt fordelt på to rytmiske modsætninger: på den ene side kæder af mindst fire 1-ord, og på den anden 6-stavelerskæder af ord med mindst to stavelser. Man kan antage at disse forhold bidrager til oplevelsen af en livlig rytmik. Nogle eksempler for tydeligheds skyld ...

Strofe 1 er bemærkelsesværdig. Den starter med ni 1-ord fulgt af 3-ordet *herlighed* samt af *at prise*. Lad os skrive det som (1⁹ 3 1 2). Anden halvstrofe *det mindste ... bevise* har (1 2 1⁹ 3). Man ser at 1-ord udgør $\frac{2}{3}$ af strofen, og med to lange kæder. Tretallet dominerer:

$$(1^9 3)(1+2)(1+2)(1^9 3)$$

Det behøver ikke være tilfældigt; jeg minder om at del B har netop ni spørgesætninger og tre fremsættende. I alt fald sætter det skub i artikulationen. Fanfare! Men stedet er unikt; kun strofe 14 har næsten lige så mange 1-ord, nemlig atten, men de ligger mere spredt.

Modsat kan man forestille sig at langordskæder giver ritardando. Digtet har otte 4-ord, som bortset fra *halleluja* hver er sammensat af to 2-ord. Ét sted har vi (4,3): *fugle-sangen sammenslaaer*. Men ellers stedse (4,2) som *himle-scepter føre* eller (2,4) som *blide engle-skarer*. Se i øvrigt strofe 5,7,10,15. En lignende virkning har formentlig digtets otte 2³-kæder som fx *blanke solens rige*. Til videre overvejelse kan nævnes at TRK 107 har specielle langordskæder som fx *Allerlivsaligste, mildeste fader* med (6,3,2) eller *Frelserens levende-giørende stemme*, (3,6,2).

Men lad os nu hæve blikket fra teksten for at se ud mod Brorsons tid –

og tilbage mod de teksttraditioner, som digtet har forvaltet – og forvandlet. Jeg går ud fra den komponent i digtet, som vel er vor tid fjernest: englenerne.

2 Nogle idéhistoriske problemer ved *Op!*

2.1 Angående engle

Den 2. maj 1711 disputeredes på Borchs kollegium i St. Kannikestræde et vigtigt problem om engle. Her fastslog dogmatikeren prof. theol. Hans Bartholin (f. 1665) at englenerne er skabt *inden for* det mosaiske Hexaëmeron og ikke før tidens begyndelse. Havde englenerne været til *før* tiden, ville de have været evige og uforanderlige – og da ikke have kunnet synde, som nogle af dem gjorde.

Det var rygter i København om en lærd strid, der havde nødt den ortodokse Bartholin til at fastslå sagens realiteter. Et par lærde teologer havde hævdet, at uden Biblen kunne man helt fornuftigt antage at verden var af samme evighed som Gud, mundus est deo coaeternus. Men Biblen findes, HERren være lovet, og derfor, &c. Visse kolleger fandt denne snak forargelig – og klagede sig ved hoffet – personsager var i opmarch! Da var det at Bartholin viseligt satte punktum.²

Et par dage efter, den 5. maj, bestod den ældste af de tre brødre Brorson, Nicolai, sin examen philosophicum. Men i juni jog pesten ham hjem. En tredjedel af byens befolkning døde, over 20.000. – Man husker at også Holberg flygtede ud på landet – fra Borch, hvor han netop havde sammenflicket sin første bog.

I 1712 kom Brorsonbrødrene tilbage. Broder og Hans Adolph (f. 1694) var nybagte studenter og fik filosofikum i maj 1713. Nicolai fik en fin teologisk embedseksamen den 12. september – og Broder ligeså ét år senere. Det var det år, 1714, hvor Holberg drog udenlands påny, bl.a. støttet af bemeldte Hans Bartholin.

Man husker at Hans Adolph havde plads på Borchs fra 16. marts 1715, men måtte ud igen d. 23. juni 1716, og tidligt i 1717 drog hjem uden eksamen. – Først i oktober 1721 fik han (en fin) teologisk embedseksamen. Efter påske 1722 blev han sognepræst i Randerup. Den 26. november holdt han bryllup med sin 16-årige kusine.³

Disse data for at orientere lidt i tid og sted før vi atter fortaber os i tekster. Hensigten er ikke ellers at inddrage Brorsons levned, snarere engle-

nes. Men kombinationen af dem fører os videre. Det spændende er to ting. For det første at nogen i 1711 turde grunde over skabelsen ud fra den tanke, at *hvis* vi nu ikke havde Biblen ... For det andet at man holdt seriøs debat om engle ved Universitetet – uden ironi og ikke som ordspil.

Englene indgår med selvfølge og væld i TRK 1739, hvor de nævnes en snes steder. Specielt til deres ære fejredes Sanct Mikkels Dag (den 29. september). Hertil TRK 68 med tak til Gud for

Dit engle-koor, som stedse kand | I u-ophørlig glædes brand | Dit
blide ansigt skue,
Som staaer for thronen idelig, | Og til din ære viser sig | Saa fyrig
som en lue,
De maae | Og staae | Os til rede, | Os at lede, | Os at bære | Og for-
trolig hos os være.

De tjener Gud i Himlen, hjælper Jordens folk mod Satan.

Slet intet kand opholde dem, | De fare ubehindret frem, | Som luf-
tens stærke vinde,
Igiennem al hans modstand gaer | De i en hast, som ild i blaar, | Al
mørkheds magt maa svinde.
Hvad vil | Da til | Dette rige | Satan sige, | Eller gielde | Mod en hær
saa stor af væld.

Den troende »gaaer blant engler, hvor jeg gaaer | De skal mig vel bevare,
| Slet intet Satans magt formaar | I saadan himmel-skare« (TRK 156).

Disse dragedræbere er ikke de senborgerlige marcipanputter. Den jublende skares hær-skrald gjalder i J.S. Bachs Michaeliskantater (fx BWV 19, 1726) – men jævnsides med yndig sicilianodans. Altså samme modsætning som i »den store kæmpe-trop | Af blide engle-skarer« – hvor det nok bør tilhviskes yngre læsere at *kæmpe* er et substantiv og *kæmpe-trop* en hær.

Det er ikke tilfældigt at det skabte i *Op!* er tredelt grosso modo i Engle, mennesker – og resten. Magtargumentet var jo netop at de to højeste grupper af det skabte ikke selv kan skabe – og altså end ikke englener.

Bemærkning: Dette har Hans Brix pudsigt misforstået. Han siger at Brorson »i de tre første Vers [nævner] Gud fremfor Konger, men Konger

førend Engle; Ordenen er værd at bemærke; den bærer Præget af sin Tid. Konger kan ikke gøre Blade, Engle kan ikke en Gang gøre Støv«. Brix (1912) 1964:127.

Tredelingen styrer som før sagt digtets komposition: Folk&Engler sammen danner rammen (A og C). Og dernæst indrammer de i 5 og 11 (i nævnte orden) den af *jeg*-solisten betragtede rest-gruppe.

Da Brorson er engle-ven, gad man vel vide, hvad han ellers har om dem. Men det bliver ved det nævnte: de jubler, spiller (harpe, citer, basun), synger i kor, kæmper i slagordner. Her nævnes seraffer, cheruber.⁴

Tager vi englenerne i *Op!* alvorlig – som vi må, når vi læser digtet for alvor – så undrer det, at her ikke er antydning af de problemer, der skabelsesmæssigt var knyttet til dem. Så lidt som af andre tekniske skabelsesproblemer. (Hvorom siden).

Æstetisk er det heldigt nok – for digtets varige skønhed er medbetinget af hvor lidt belæring tynger det, ja beror ligefrem på dets tanketomhed – og undringsfylde. – Nøje betragtet kan det synes konfessionsløst.

Englene bevarede deres udstråling som poetisk emne i alt fald 1700-tallet ud. Således for Ewald (i kantater og *Adam og Ewa*) og Oehenschläger (*Simon Peder*). Mindre lokalt – eller rettere: i en anden provins: for William Blake. Slig poetisk eksistens er ganske vist noget andet end en filosofisk-dogmatisk. Men også på dette område holdt englenerne brav stand, som jeg kort skal vise.

Mikkelsdag blev dog afskaffet under Struensee ved forordning af 28. oktober 1770, som fratog de arbejdende otte helligdage.

Det er en god anledning til at nævne at en stor oplysningsmand i kirken, Chr. Bastholm, i 1774 blev dr.theol. på afhandlingen *De consensu sanæ rationis et sacræ scripturæ in doctrina de civitate dei invisibili*. [Om den sunde fornufts og den hellige skrifts overensstemmelse i læren om den usynlige Gudsstat] 118 s. Efter Michael Neiiendams referat (1922:160f.) er det en forsigtig bog: Fornuften bestyrker troen på at de usynlige væsener findes, men vi bør hverken nægte eller tro alt hvad der berettes om dem.

Voltaire skrev i 1772 i sit filosofiske leksikon om *Anges* at intet ræsonnement kan vise eksistensen af disse himmelske og helvedes væsner – men heller ikke modbevise den. – At en ting er mulig, betyder jo ikke at den findes. Slutningen af den udførlige kulturhistoriske artikel lyder:

On ne sait pas précisément où les anges se tiennent, si c'est dans l'air, dans le vide, dans les planètes; DIEU n'a pas voulu que nous en fussions instruits.

Men disputatsen var ikke Bastholms sidste ord. Kort før kronprinsens (Fredrik VI's) sene konfirmation udsendte han 1783 *Den christelige Religions Hovedlærdomme* (558 s.). Her oplyses at engle endnu lader sig se, og at indvendinger mod læren om deres eksistens »ere saa ubetydelige, at de næppe fortjene at anføres« (s.174. Her efter Neiiendam 1922:224). Det er »vort Haab engang at blive indlemmet i Englenes Samfund« (179/225). At skriftet er langt fra pietismens mørke menneskesyn skal nævnes; men jeg må holde mig til englene. Det nysnævnte håb er præcist beskrevet af Brorson, fx i TRK 241:

Naar jeg skal fornemme | Alle englers stemme, | Og ... blant dem |
I jubel-fryd skal staae

Men når man tager englene for givne, er det naturligt at spørge om deres tilblivelse. Og så er problemet, at det siger Moses intet om.

I middelalderen bekymrede dette mindre. Anders Sunesøn (†1228) kunne i sit latinske *Hexaëmeron* berette om de ni engleordener, og vidste at englene skabtes på den første dag sammen med Himlen (Liber I:208, 227), dvs. den første himmel, som befinder sig ubegribeligt højere end den sanselige (515-520). Efter udtyndingen af Himlens beboere ved en del af englenes fald (som rimeligvis skete samtidig med mørkets adskillelse fra lyset, 341) var skabelsen af mennesket »såre nyttig«, men den var ikke betinget deraf (276f.). Det er værd at mærke sig begyndelsen af selve digtet, efter de indledende hensigtserklæringer:

190 Qui creat, ex nihilo facit, et Deus inde creator solus
(‘Skabe’, det gør man af intet, så Gud er da altså som skaber |
alene)

At dette også er ideen i *Op!* strofe 1-3 kan ikke benægtes. – Hans Adolph og Broder Brorson havde i 1712 islænderen Árni Magnússon som privat-præceptor. Árni havde ladet Sunesøns bog skrive af i 1686/87. (Se anf.udg. side 47 og 57). Gæt selv videre!

I *Lucidarius* fra o. 1350 spørger disciplen »Hvad skob Gud den første Dag?« og Mesteren svarer bl.a. at Gud skabte himmel og jord, – og at

himlen er den »der er over Stiernehimmelen, der Jesus Christus er i med sin Manddom; den skob han fuld med Lucifer og andre Engle i den samme Stund.« (s. 103f.).

I Hr. Michaels digt *Om Skabelsen og Syndefaldet* trykt 1514, fortælles at

Før Gud skabte enten Himmel eller Jord
Da skabte han Engelen med et Ord
L u c i f e r u m med andre flere

Men når vi kommer til 1570'erne, hvor Guillaume du Bartas udarbejdede *La Sepmaine* (endelig udgave 1581) er tonen anderledes forsigtig om tiden for englenes tilblivelse. Digteren nævner tre muligheder, uden gå i brechen for nogen af dem, thi om disse emner synes »en forfængelig videnskabs snilde udredninger mig ikke sikrere end min egen ydmyge uvidenhed«. Men han tror at den almægtiges fingre skabte dem »fordum udødelige, uskyldige, gode, smukke, frie, snilde; kort af et væsen, som næsten var på højde med faderens eget«.

Originalen:

... le subtil discours d'une vaine science
Ne me seroit si seur [sûr], que mon humble ignorance
(I:551-52)

– englene skabtes:

... jadis immortels, innocents,
Beaux, bons, libres, subtils, bref d'une essence telle
Que presque elle esgaloit l'essence paternelle.
(I:554-56)

Dette er et af de steder, hvor Arrebos oversættelse kun forstås via den franske original:

Naar saadan Vidskab heldst mig skadelig er mere,
End simpel U-forstand, med Ydmyghed kand være:
Saa holder jeg for, at, I, hellig Aander, ere
Vist i Begyndelsen skabt, udaf Gud vor HÈrre
U-dødlig, uden Synd, ret gode, liuse, klare,

Subtilig' af Natuur ja Stærke dertil snare,
Oc (kort at sige) da naar alting ret betractis,
Hans egen Højhed I, ej kund' u-liig eractis.

(SS I:79)

Hvorpå straks berettes om Satans og de andre hovmodige engles oprør og fald.

Englenes fald er en forudsætning for Evas og Adams, hvis slangen i I. Mosebog v.3 forstås som djævelen. Læren om et fald i engleverdenen før menneskets syndefald er forudsat i TRK 69, den anden af de to salmer til mikkelsdag, som Brorson gendigtede. Han taler til djævelen: »Gud var dig ikke nok | Du med din sorte flok [...] dig fra vor HErre sleed [...] Du [...] som mange engle-skarer | Har koblet ind i dine baand« — — »Snart er du lysets engel liig | For dem, dig ikke kiender« (str. 7). Brorson tvivler ikke på eksistensen af gode og onde engle; men præcisere oplysninger får man ikke.

Hos John Milton, i *Paradise Lost* (trykt 1667), opfattes skabelsen af 'Cosmos' som et strategisk træk mod de oprørske, i helvedet nedstyrkede onde engle. Lucifer, deres leder, kunne måske nu bilde sig ind at have berøvet Himlen væsentlige kræfter. Den illusion vil en kommende menneskevrimmel fjerne. Gud siger:

»lest his heart exalt him in the harm | Already done, to have
dispeopled Heaven| ... I can repair | That detriment ... | ...
and in a moment will create | Another world; out of one man
a race | Of men innumerable, there to dwell ...«

(PL VII:150-156).

Lad os i forbifarten bemærke at ærkeenglen Rafael, som på Adams bøn fortæller ham om skabelsen, starter med at proklamere både sin og tilhørers utilstrækkelighed:

... to recount almighty works
What words or tongue of Seraph can suffice
Or heart of man suffice to comprehend?

(VII:112f.)

hvorefter denne 'divine Historian' beretter hele skabelsesforløbet i de resterende femhundrede vers af *Paradise Lost* Book VII.

Sunesøns formodning: at englens fald skete, da Gud satte skel mellem lyset og mørket, – denne idé er endnu bærende i åbningen af Joseph Haydns *Die Schöpfung* (1795/98) med van Swietens tekst. Med lysets skabelse tilbliver også den første dag. Uriel synger:

Verwirrung weicht, und Ordnung keimt empor.
Erstarrt entflieht der Höllengeister Schar
in des Abgrunds Tiefe hinab
zur ewigen Nacht.

Kaos bliver orden, og de onde engle flyer. Men de gode jubler over Den Anden Dags herligheder:

Mit Staunen sieht das Wunderwerk
der Himmelsbürger frohe Schar
und laut ertönt aus ihren Kehlen
des Schöpfers Lob,
das Lob des zweiten Tags.

Hvis noget er *Lovsang*, må det være dette Haydn-værk. Og her trives englene jo fortræffeligt – som også i den digteriske romantik. Men enden var nær ...

Når Martensen herhjemme taler om at »vi er omringede af overnaturlige, hellige Kræfter« får det Hans Christian Ørsted til at bemærke at man kunne tænke sig ...

visse høiere begavede Væsener, der paa en for os usynlig
Maade førte Tilsyn med de lavere, ligesom Regjeringens
Embedsmænd i en Stat; men den Erfaring, vi have over det,
som virkelig skeer, synes ikke at opfordre til denne Tanke.

Ørsted 1850:48

Høfligt, men klart: herefter er englene sat på pension. Af »det som virkelig skeer«.

Nu har vi set lidt på forestillingerne om engle omkring Brorsons tid. Man forstår at der i 1730'erne intet usædvanligt var ved at drage dem ind; det er fx ikke specielt fromt eller esoterisk. Når målet er lovprisning, så er englene som himmelske celebranter oplagte deltagere:

Og al den deel, i himlen boer, | Vor Skabers lof skal siunge.

På den anden side havde man efterhånden i de reformerte og evangeliske kredse udgrænset alle ikke-bibelske oplysninger om engle. Og så må sangens *jeg* skue englene uden kommentar.

2.2 Om mennesket, syndefaldet og verdens tilstand

Selvom sangen ved *gik* i 5b om verdens folk formentlig antyder Guds vedvarende skabelse (opretholdelse) af verden, så hylder den især Skaberen af kosmos før Adam. Thi om Adams skabelse handler den næste sang i *Troens rare Klenodie*.

På den anden side forudsætter *Op!* at dets *jeg* og alle dem, det råber til, eksisterer netop mens digtet synges. Så vel som *al den ting*. De betragtede ting eksisterer altså nu, men bruges som belæg for skabelsens oprindelige herlighed.

Mærk at »nu« er ca. 1735; vi læser historisk.

I tanken kan man godt nok rejse en bygning i fordums pragt af nutidige ruiner. Men intet i *Op!* omtales som forringet. Verden indgår troskyldigt, som var den ikke blevet ringere siden skabelsen.

Men her ér alligevel noget i *Op!* som er sunket i værdi. Nemlig *jeg* – mennesket ... sangens fortæller, som også er den, der netop synger den. Han (hun) kan ikke »tale ret«. Men dét kunne Adam; hans kundskab var »ret og rigtig«:

Saa snart et dyr hand saae, | Strax kunde han forstaae
Dets art, natur og evne, | Og det derefter nævne,
Hand kunde gennemkige | Naturens hele rige.

TRK 78

Adams navngivning af dyrerne ikke er arbitrær, som lingvisterne kalder det, han ser straks dyrets rette navn!

Og Gud HERren havde gjort af jorden alle vilde dyr paa marken, og alle himmelens fugle, og ledde dem til mennesket, til at see, hvad han vilde kalde hvert; og alt det, som Adam kaldte hver levendes siel, det var dens navn. 1 Mos.2.19, 1746

For antikken, siger bibelforskeren Hermann Gunkel (1921:56), der almindeligvis kun forestiller sig ét sprog, er navne ikke tilfældige, men

givne med sagen: tingene hedder virkelig dét, som mennesket kalder dem! Kun en gal ville jo kalde løven for »æsel«.

Men for at forklare dette, førte man det tilbage til en guddommelig indstiftelse: Da Adam så løven, sagde han »løve«, og det har dyret efter Guds vilje heddet lige siden.

Pointen er at ifølge Brorson var Adam-før-faldet klogere end fortælleren i Brorsons skabelsessang. Han kunne se og forstå alt i naturen, og sætte ord på det.

Man må tro at Brorson holdt dette for historisk sandt – og at denne viden ikke kan have været ham fjern mens han skrev *Op!* Fortællerens afmægtighed er da ikke (kun) et retorisk fif, men viser (tillige) et eksistentielt vilkår. Men det forklarer stadig ikke, hvordan nutidsnaturen kan vise den første verdens herlighed.

At dette foregår i digtet, bekræftes vist nok af Søren Baggesen (1997: 10), hvor han skriver »at det Guds skaberværk som prises i digtet, nok er den faldne verden, men anskuet i og for sig, som skaberværk, kan den anskues som Paradis«.

Det er nok rigtigt, at sådan gør Brorson bare, dvs. han ser bort fra problemet – eller har slet ikke set det. Om hans grund har været dén, Baggesen giver, kan ingen vide. Hvis verden var blevet ganske fordærvet ved syndefaldet, kunne den jo ikke efter vort forgodtbefindende »anskues som Paradis«, det ville da være en fornærmelse mod skaberen.

Problemet er gudens besked til Adam i 1 Mos.3.17f.:

da vorde jorden forbandet for din skyld, med kummer skal du æde deraf alle dine livs dage. (18) Og den skal bære dig torn og tidsel; og du skal æde urter paa marken. (19) I dit ansigtes sved skal du æde brødet, indtil du bliver til jord igien.

Lad mig først konstatere at problemet ligesom englens forsvandt i den blå luft omkring 1850, i alt fald for nogles øjne. Det ses fx af følgende passager fra del 2 af H.C. Ørstedes *Aanden i Naturen*, hvor han gør sine holdninger klar over for biskop Mynster, der havde fremsat udførlige *Bemærkninger*⁵ til den nylygt udsendte del 1:

Den Mening, at Menneskenes Synd skulde have fordærvet hele Naturen, strider aldeles mod Naturvidenskabens klare Vidnesbyrd.
[58]

Det meste af Det, Theologerne lære om Naturens Fordærvelse, synes mig (...) at have sin Oprindelse fra forfeilede philosophiske Grandskninger. [60]

Theologerne have i Almindelighed været meget tilbøielige til at antage, at Naturen selv var bleven slettere ved Menneskets første Synd; men denne Mening lader sig slet ikke forene med vore bestemte Indsigter. Det er vist, at Naturlovene vare de samme, at Materien havde de samme Egenskaber, at de levende Væsener vare underkastede Lidelser og Død, førend Mennesket blev til (...) man har i Knokler i Forverdenens Dyr fundet tydelige Sygdomsspor. Saa indlysende Beviser har man paa, at det legemlige Onde, Undergang, Sygdom og Død ere ældre end Syndefaldet! [52]

Måske er det på sin plads her at minde om Ørsteds religiøse grundholdning; han troede at Gud

stedse virker, stedse giver Love; kunde dette ophøre, saa ophørte Verden tillige; han frembringer uophørligt den hele uendelige mangfoldige Tilværelse, og den lever i ham. [49]

Her er H.C. Ørsted altså enig med Luther (»ymmerdar schafft«) – måske uden at tænke på ham. Tiden går ellers hurtigt efter 1800!

Hos Brorson ligger verden utvivlsomt i det onde. Men han har vist ingen udsagn om dens objektive beskaffenhed; den interesserer ham ikke. Hos Brorson handler alt om den kristnes holdning – og som dén skifter, kan opleveverdenen i én salme forvandles fra minus til plus. (Se fx nr. 88).

I sit digt 1756 om *Lissabons ynkelige Undergang ved Jordskielv* siger han at »I denne sidste Tiid er Kundskab saare megen, | Ja baade Kunst og Fliid til ald Forundring stegen,« (v.213f.) – men kun for at formane os om at ene »Christi Kundskab« er fornøden. »Elendig Viisdom som vel voxer Nat og Dag | Men agter lidet om den ene store Sag.« (v.219f., SS III:195).

Hos Brorson finder den kristne alene fred i visheden om Kristi frelsesværk – og vender dermed verden ryggen. Men tanken på dette værk bragte andre på den idé at den ved Adams fald fordærvede verden forbedredes igen ved Kristi virke:

Førend Kristus kom, var der ingen Have:
Paa den hele Jord, da fra Paradiset
Adam jaget bort for den vrede Cherub
Bange var flygtet.

Mere hellig Ild, end Olympen kjendte,
Steeg fra Himlen ned, da fra Tabors Tinding
Silohs Stemme lød og forkyndte Verden
Mildere Love.

Paradisets Dør da igjen blev aabnet;
Adamsslægten nærmere Gud nu havde
Seet, og følte Kraft, til at efterligne
Gud i Naturen.

Mild og modig gik den til Hæderværket:
Milde Englechor fra sin Himmelbolig,
Mennesket til Fryd og til Ære, skuer
Eden fornyet.

Sanderumgaard str.14-17

Digtet hylder Frederik VI's opdrager Johan Bülow, som efter sin bratte afsked 1793 lod indrette en stor 'engelsk' park på Sanderumgaard ved Odense. Forfatteren er have-enthusiasten J.H. Schmidth (1769-1847), som trykte det i sine poesier *Danske Haver* (1823). Han var præst, men hvor bogstaveligt stroferne skal tages, er ikke godt at vide. Men ligesom ved engledebatten 1711 er det for os afgørende det faktum at idéen ér der, – og fremføres offentligt.

På Brorsons tid var det nok almindeligt antaget (blandt lærde) at menneskets indsigt blev forringet ved syndefaldet. I 1739 holdt Holberg digt-konkurrence over emnet 'Hvad er værst: At tro alt, eller intet?'« (Seneca). En af de syv besvarelser knytter lettroenheden til Slangens forførelse og tvivlen til Herrens forbud, så digtet, siger Holberg, bl.a. »handler om vor Fornufts Blindhed efter Syndefaldet, hvorved en Taage er satt for vore Øyen, at vi ikke kand skille Løgn fra Sandhed«. Eller med den anonyme indsenders ord:

Dend Tvivl, som vi først bar til HERrens hellig Stemme,
 Er Aarsag til dend Tvivl, vi dagligdags fornemme
 Til aldt, hvad Sandhed er; Thi denne onde Roed
 Ald Sandhed, ligesom sin Fiende, staar imod.
 Og den Lettroenhed, som allerførst var reede
 Dend falske Slange-Lyd i Hiertet at indleede,
 Og give Bifald, er fremdeles Aarsag til,
 Vi endnu stadig Troe til Falskhed sette vil.
 Thi nu maae vor Fornuft i Dunst og Taage vanke
 – – – [etc.]

Holberg: SS 9:575.

Man skal huske at de »Naturvidenskabens klare Vidnesbyrd«, som Ørsted henviste til i 1850, først ophobede sig efter 1800.⁶ Men i løbet af 1700-tallet blev det langsomt accepteret at påstande om verdens beskaffenhed burde begrundes med materielle data, – ikke ved Bibel-udlægning. Det betød også en gradvis tilbagetrængning af en mere ekstrem udlægning af syndefaldet, som jævnlige blev debatteret i 15-1600-tallet, nemlig at verden blev *stedse ringere* siden faldet. Det kobledes gerne med regnerier på tiderne for verdens begyndelse og ende, set fra »nu«. Denne forestilling om altets aldrig har man kaldt *mundus senescens*-tanken.

Den yndedes især af teologer – og af digtere, når de var i dét humør. Men den blev allerede bekæmpet op mod 1700. Et begrundet forsvar for naturens konstans førte bl.a. botanikeren John Ray (1627-1705), som grundlagde den moderne inddeling af dyr og planter. I 1691 skrev han *The Wisdom of God Manifested in the Works of the Creation*, som kom i flere oplag lige efter 1700. På samme tid havde *Royal Society* sat sig for »to strike dead the opinion of the world's decay« (se nærmere i Olsson 1963:96, 135ff.).

Det er ikke godt for et videnskabselskab, hvis der principielt er satt en Taage for vore Øyen; Rays ærinde var dog ikke kun at bortblæse tågen, men ligefrem at vise Guds formålstjenlige indretning af al ting. Indretningen vidner om Guds *forsyn*. Men pas på! Dét ord kan både forbindes med at forudse noget, og med at forsyne med noget. At »Gud er forsynlig« betyder begge dele, og var i øvrigt Frederik III's valgsprog (symbolum), *Dominus providebit*, frit oversat af Brorson i en præken 1749 som »Lad det Tordne, Lyne, | Herren skal forsyne.« (Koch 1936:45). I samme dobbelte forstand er Herren i TRK 'forsynlig'. Efter stykkerne om Skabelsen følger 80-84 »Om Guds Forsyn og Regiering«. Her står dels at den

troende ikke skal bekymre sig om det materielle, og dels (især) at Guds omsorg kan føre den troende ad sære og barske, men opdragende veje (se Nr. 84, 10-15).

Men når man i 1700-tallet taler optimistisk om Guds forsyn, så drejer det sig om at vise, hvor praktisk nyttigt Han har lagt alt til rette for menneskenes materielle liv!

Det parodiske vandre-eksempel er Bernardin de St.-Pierres udsagn at lopperne er sorte for at vi lettere kan fange dem. (Og hán boede på Mauritius!). Fra Brorsons samtid er den engelske skolemand og methodist James Hervey (1714-58), hvis essays *Meditations and Contemplations* var populære i 1740'erne (senere også på dansk). Det er verdslige prækner, opbyggelige naturbetragtninger, som illustrerer »Providence, ever gracious to Mortals; ever intent upon promoting our Felicity«. Fx vidner det skiftende vejr over London om Guds omsorg for at rense luften ...

Considering the immense Quantity of Coals, and other combustible Material that are daily consumed, and evaporate into the Air. – Considering the numberless Streams, and Clouds of Smoke, that almost continually over-whelm populous Cities; – the noisome Exhalations, that arise from thronged Infirmaries, and loathsome Jayls; from stagnating Lakes, and putrid Fens; – the Variety of offensive and unwholsome Effluvia, that proceed from other Causes; – it is a very remarkable Instance of a Providence, at once tenderly kind, and infinitely powerful, that *Mankind* is not *suffocated* with *Stench*; that the *Air* is not *choaked* with *Filth*. – The Air is the *common Sewer*, into which ten thousand times ten thousand Nuisances are incessantly discharged; and yet is preserved so *thoroughly clear* as to afford the most transparent Medium for Vision; so *delicately undulatory*, as to transmit, with all imaginable Distinctness, every Diversity of Sound; so *perfectly pure*, as to be the constant Refiner of the Fluids, in every Animal that breathes.

(Hervey 1748:31)

Det forsyn, som her så ømt og kraftfuldt bortvifter storbyens stank, synes siden trådt ud af kraft. Herveys naive, veltalende glæde over dets virke er umulig i en *mundus senescens*. Det var da også et hovedargument mod verdensaldringen at den stred mod Guds forsyn. Og sætter man – optimistisk – en særlig tyk streg under dette, så begynder også syndefaldets første følger at fortone sig.

For en hexaëmeron-forfatter må der nødvendigt være rigelige rester af Paradisets herligheder til rådighed i skrivende stund, hans opgave er jo »att genom en beskrivning av naturen, sådan den ter sig nu, visa männi-skorna på Guds uppenbarelse i de skapade tingen« (Olsson 1963: 129). Selvom syndefaldet ligger efter eposets område, så ytrer det sig i det ved eksistensen nu af glubske kræ og fæle planter. Men det har Arrebo, efter du Bartas, den enkleste løsning på:

- 1096 Oc endog Adams Fald forkrænkte Jordens Ære,
 At den med største Spot maae Toorn oc Tiidsel bære [...]
 1106 Dog gîr hun denne Dag saa stoor oc megen Ære
 At jeg ej priise nok kand Skabren Gud den HËrre.
 (s. 149)

(Om verstælleren, se Appendiks).

du Bartas:

- 521 Bien que par le peché, dont notre premier pere,
 Nous a bannis du ciel, la terre degenere
 De son lustre premier, portant de son Seigneur
 Sur le front engravé l'éternel deshonneur [...]
 531 Si fournist elle encor azzez ample argument,
 Pour celebrer l'auteur d'un si riche ornement.

Er man er i tvivl om hvad »denne dag« (1106) hos Arrebo refererer til, så opløses den af du Bartas: »encor« (531). Der er den dag i dag simpelthen så megen herlighed tilbage, at det giver rigelig grund til at prise dens op-hav. Og dét tror jeg, at også Brorson mente.

Vi ved ikke sikkert at Brorson har læst Arrebo; *Hexaëmeron* kom ikke på auktion i 1765 efter den sal. biskop – hvor der i øvrigt var påfal-dende lidt digtning. Vi kan kun gætte ud fra teksterne. Gennemgangen om lidt af Arrebos (og du Bartas') *Tredje Dag* med særligt henblik på Brorsons sang lægger materialet frem. Selv tror jeg at Vilh. Andersen og Leif Nedergaard havde ret i at Brorson brugte det gamle epos under arbejdet med *Op!* Jeg tror dog ikke at Nedergaard havde ret i at Brorson med sangen ville levere et bevis for Guds *eksistens* for at overbevise frit-tænkere. De læste ham jo ikke – og han vil kun bevise at Gud alene har skabermagten.

Men før vi kan komme videre, må jeg gøre læseren en tilståelse om det oversprungne i de to eposciter ovenfor, 8-10 linjer i hvert. Fælles for dem er at her lignes Jorden med en aldrende (!) kvinde, der efter utallige fødsler nu er gold (du B: 525-429 og A: 1100-1105). Denne passage, som kommer snigende nær *mundus senescens*, er altså hos begge digtere omkapslet af det før citerede glædesudbrud om de nutidige resters herlighed. En elastisk logik, unægtelig.

Bernt Olsson bemærker om dette sted hos du Bartas, at det kun er her syndefaldet inddrages, og dette »så i förbigående, att man snarast däri vil se enbart ett försök av författaren att gardera sig mot eventuella angrepp från de ortodoxas sida« (Olsson 1963:131). Dette stemmer med at du Bartas' samtidige fortræffelige kommentator Simon Goulart til afsnittet *Bien que ...* bemærkede at digteren her »preuient vne objection« og derfor »dit que nonobstat le peché sur uenu au monde, la terre donne azzez d'argument aux hommes pour louër Dieu« (1604:310).

Arrebo har endvidere to vers ikke fra du Bartas, idet han efter de mo-saiske Toorn og Tiidsel siger at Jorden

1098 ... sucker hiertelig (*) for forrig Stat og Vælde
Ja for vor egen Synd, maae aarlig Lydden felde

Ved (*) henviser Arreboe til Rom 8.22, det bekendte sted om at »all creaturet sukker med os, og er i smerte med os indtil nu«. At Jorden hvert år må *Lydden felde* betyder at den taber sin lød, mister sine farver, dvs. det bliver vinter (jf. Kalkar II:855) – og det er altså vor skyld! Men det hindrer ikke Arrebo (& du B) i straks efter at kaste sig ud i begejstrings-råb over forårsblomsternes farvers mangfoldighed. For det er, hvad de vil se. Det er jo ikke sådan at enhver tur i skoven straks bliver til skabelses-jubel. Som man råber ... – en anden ensom vandrer fornam kun sukkene, hørte kun at

Planter og Dyr, og alt, som drager Aande,
De mindste Væsner, som i Luften bygger,
Stenen i Mulde, følelseløs og kold:
Alt synes grebet af en ukendt Vaande
At give sig en navnløs Angst i Vold –!

Drachmann 1889 (Sangenes Bog) 1908:459.

3. Arrebo & du Bartas – og Brorson

Nu skal vi se på de to protestantiske Hexaëmeroners Tredje Dag, især som baggrund for Brorsons *Op!* men også med sideblik til deres indbyrdes forhold. De sidste 50 år har leveret meget materiale til sådanne studier, bl.a. Yvonne Bellingers udgave af *Le Sepmaine*, og nordiske studier og udgaver ved V.L. Simonsen og Bernt Olsson, se mere i note 7.

La Sepmaine blev til under de skrækkelige religionskrige i Frankrig. Første udgave 1578 kom seks år efter Bartholomæusnatten i Paris med massakren på protestanterne. Nutiden bryder gang på gang ind i fortællingen, undertiden som klager, ofte som angreb mod korrupte og lumske magthavere. Disse stærke afsnit kan den hyggelige Arrebo ikke umiddelbart bruge. Tredje Dag begynder netop med et eksempel. Mod slutningen af *Le Second Jour* om Guds deling af vandene, bringer du Bartas en kraftfuld gendigtning af Ovids syndflodsskildring (»Forvandlinger« I:253 ff.). Uden Noah, selvfølgelig, men med Delfiner i skoven. Da vandene har lagt sig (efter 86 vers), lukker du Bartas sangen med fire vers, en bøn til Gud, hvor katastrofen overføres (»appliceres«) på Frankrig – og Arken så rummer de få rettroende: »lad vokse deres tal, og troen endnu mere«.

Men Arrebo har nok fundet det upassende at indsætte noget hedensk i sit fromme digt. For det andet hører syndfloden slet ikke til skabelsen. Men for det tredje var historien alt for fristende til bare at smide ud! Så laver han som *Fortale* til Tredje Dag en forkortet 'bibelsk' syndflod med Noah – skriver trøstigt »Application« i margen og afbilder sit eget digterslid med alt vandet i dag 1&2 på Noahs tur i arken, hvorefter han straks glæder sig til at digte dag 3, hvor han vil gaa »i Græs til Knæ og midt i roosen-Lunde« (v.59), Hertil beder han nu om Guds hjælp – og bønner bliver et forhåndsresumé af dagen:

[HYMNE 1]

- ⁹⁵ Men du ô stoores Gud, ô Skabermænd, ô Herre:
Som ved dit Bud bort drefst snart *Nerea* med Ære,
Oc den fordruckned Jord saa artig skabeloned'
At den med Træ oc Frugt saa herligen er kroned,
Du som det stoores Haf henførde viidt af Leede,
- ¹⁰⁰ Oc ved din Haand self hâr støbt Flooderne de brede,
Bliif du min Styresmand oc min Pilotsmand goder,
Igiennem vilden Strand, Elf, Aa oc striide Floder,

Ræk mig din trygge Haand, leed mig saa listelige,
 Hen ind i grønne Skof oc til dit Jorderrige:
 105 Din Ager oc din Eng, dit Guld med Perler reene,
 Dit Kaaber oc dit Jern, med dyrest ædel Steene,
 Lad mig i Dag besee, ô riige Gud oc HÈrre,
 Det er din egen Lof, det er din egen Ære.

(s. 120f.)

Bemærkning: Hvor der ikke er tvivl, har jeg rettet store og små begyndelsesbogstaver for at lette læsningen; så substantiver er med stort og adjektiver med lille.

Men Jorden er faktisk ikke til at se endnu. Så tilbage til Noah – til dén dag han gik af Arken og vandene daled. Det sker så også her, lige straks.

Fortalen (1-126) er slut. Den bestod altså af to situationer fra Noahs historie, som overførtes på digterens, – og mellem dem den just citerede bøn.

Så kommer 3. dag for alvor, todelte: Om vand og Om jord. Vandene har en salt og en fersk afdeling – og mellem dem en hyldest til Gud. Det viser sig ved nærmere eftersyn at man kan samle hele Sang III om sådanne lovprisningsafsnit. Der er syv, og jeg kalder dem ‘hymner’, for at kunne henvise. Det er i dem, Brorsons eventuelle afsæt findes. – Her takkes Gud for havet:

[HYMNE 2]

O u-begriblig Gud, forunderlige Herre,
 Udi den vilde Strand, hvor mægtig er din Ære?
 Hvor herligt er dit Nafn blandt Bølgerne de grumme?
 560 I Stranden dyb oc grund, i Søen oc den romme?
 Dig Ære Draaben klar i Stranden salt vist gifver,
 Dig priiser hviiden Sand som Hafvet alt begrifver,
 Dig lofve Tanget grønt, Coraller, Perler dyre,
 Min *Musa* fra din Priis sig aldrig lader styre.

(s. 133f.)

Bemærk at rimet HÈrre ~ Ære står først og sidst i Hymne 1, og først i Hymne 2. Saltvandsafdelingen (127-556) indledes med betragtning af jordklodens form (127-230); her kommer det første lille tilknytningspunkt til *Op!* Globen Jord er dannet af vand og land, så vandet mirakuløst bliver på plads:

- 171 Thi Verdens Klodde-rund landvandig titulered
Af Vand oc Landet er, ret mesterlig formered.
Der med, højviise Gud, du underlige HÈrre
Kundgjør din stoore Mact oc din fordreflig Ære!
(s. 122f.)

hvorpå digteren sarkastisk påkalder Grækenlands syv (eller 77) 'vise mestre' og beder dem gøre Gud kunsten efter med de bare hænder:

- 175 Her frem I Mestre siu (ja siu oc siusindstiuve)
Der håer I Vand og Jord (jeg vil det icke liuge)
Om I mig Klodden rund der af nu kunde gjøre,
Oc den foruden Form saa konstelig udføre
(s. 123)

Derpå følger beskrivelse af havene (231-556), samt Hymne 2 (557-564). Ferskvandsafdelingen (565-818) har en indledning (565-622) som priser ferskvandet og forklarer dets færden. Så kommer selve beskrivelsen af floder og søer (623-818). Undervejs fremhæves opgavens uoverkommelighed. Flodernes mangfoldighed

- 625 Er u-fortælleligt. Om jeg det skulde skrifve,
Jeg maat' i hundred Aar der i Studenter blifve.
647 Hvad skal jeg sig' om dig, du fructsom skønn' *Euphrate*

Efter en flok flodnavne:

- 667 Det er, (som før er sagd) I staaer ej til at næfne
Med eders mange Nafn, oc ofverflødig Efne.

for ikke at tale om alle søerne!

- 675 Men det at skrifve her, vil Dagen icke lide,
Jeg seer paa mit Compas, det er mod Middags Tiide.

Og så er der alle de danske Herligheder, som han godt ville afmale smukt

697 Men Klocken ringer tolf, sex Timer snarlig skriide,
Oc her er meer i Fad før Sooel gaaer under Liide.

Nu er det altså tirsdag middag. Digteren er halvvejs med sin 1400 vers lange Sang, – og skifter emne til kilder og brønde. Men

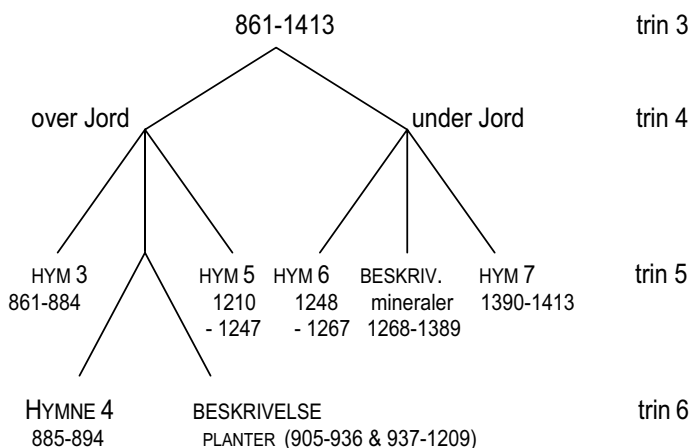
735 Hvad skal jeg sig' om dig, du Ejland *Fortunate*,

hvor der netop ingen er, men kun det vand som drypper fra træerne. Men den tror han ikke rigtig selv på! Eller

753 Hvad skal jeg røre her, om de ild-spruude Kilder,
Som gifve Luen blaa, og Food-Steen [pimpsten] fra sig trilder.

det er geysere på Island.

Nu er vi nået til eftermiddagens digt-arbejde, om Jorden. Efter en indledning (819-860) følger selve jordafsnittet, som todeles: Planterne over jorden (861-1247), mineralerne under den (1248-1413). Hver af disse to afsnit indledes og afsluttes af en 'hymne'. Hymnerne yderst i plantedelen er til Gud. Hymnerne i mineraldelen er til Jorden. Systemet sløres en smule af at plantebeskrivelsen indledes med nok en hymne til jorden. Kompositionen i jordbeskrivelsen 861-1413 kan overskues i figur 2.

Figur 2. Komposition i sidste afsnit af Arrebo's tredje sang i Hexaëmeron.

Det er Hymnerne 3 og 5 til Gud i plantedelen, der har særlig interesse hvad Brorson angår.

Poeten forestiller sig at han nærmer sig det opdukkede land i sin digterjolle. Men ak, Jorden er øde og tom: »der intet var at æde«. Men så

[HYMNE 3]

Dog hørde jeg en Røst ofvr mig udi det høje,
Mit Hierte sprang der ved, jeg Knæ tog paa at bøje:
Hør (sagde Røsten) hør du blote Jord, du bare,
Lad op dit Liif oc Skød, gif frem en deilig Skare,
⁸⁶⁵ Gif fra dig Græs oc Urt, oc fructbar Træ de grønne,
Hvert med sin egen Sæd i Rood oc Blomster skønne,
At de saa plantis fort, friit vox' oc sig formere,
Saa vel for sidste Mand som første Fruct at bære.

(s. 142)

Det er Guds skaberrøst – og hymnen forklarer

[HYMNE 3, SLUTNING]

En Herre-røst det var, blandt Herrer faa oc mange:
⁸⁷⁵ Lad raabe hundred Aar, lad biude, lad befale,
Alt det som Herre-nafn kand bær' oc dermed prale,
Dermed det høje Bierg i Luften ej oprettes,
Dermed den dybe Dal oc Marken aldrig slettes [udglattes]
Derfor den mindste Bøn af Jorden ej sig skiuder,
⁸⁸⁰ Ja mindste Nelle-blad det grønne Sver ej bryder.
O du almæctig Gud, du ævig Kong' oc HErre,
Du est en HErre sand i Gierning til stoor Ære,
Dit Ord er Land oc Vand, dit Ord er Løf oc Greene
Dit Ord er Bierg oc Dal, ja Sølf oc eddel Steene.

(s. 143)

Vi bemærker *Herre* ~ *Ære*-rimet. Og *mindste Nelle-blad* i 880.

Umiddelbart herpå følger Hymne 4, tyve vers til Jorden, som nu skal iklædes sin grønne dragt af Gud – og som digteren lover at pryde med »søde danske Vers«. Men bi lidt.

Det er dristigt blot at sætte Det skabende Ord lig det skabte. (Se Ols-

son 1963:178). Det er ikke fra du Bartas, og nælden heller ikke. Til gengæld indsætter franskmanden ikke sine konger blot som emblem for magt og væld, men anklager dem harmdirrende for vold og mord. Blot for at udvide deres domæne med en hårsbred lader disse hovmodets vassaller markerne dække med lig:

⁴⁴³ Rois, qui vasseaux d'orgueil, pour estendre vos bord
De la largeur d'un poil, couvrez les champs de morts

Og han ser dem i spidsen for en rad (445-456) af korrupte dommere, embedshandlere, forfalskere af mål og vægt osv. – Men om en fyrste så vandt hele jordkloden, var det dog kun en nålespids, et atom, et strå

⁴⁶¹ Un point seroit son regne, un rien tout son Empire,
Et si moindre que rien rien ici peut dire.

dvs. »Hans rige blir en prik, hans herredømme Intet | Hvis mindre end Intet findes, findes det hér«, men går kun i original hvor den gamle betydning af *rien* som 'en smule' spilles ud mod den ny af *rien* som 'slet intet'. Ret beset er alle disse jordiske slynglers hele eje værdiløst.

Så følger modsat at Gud med stemmen alene skaber af Intet, hvad selv de største konger ikke ville formå på 100 år:

⁴⁶³ Quand Dieu, qui en un rien faict plus avec sa voix
Qu'en cents ans les efforts de plus superbes Rois,
Eut separé les flots, esgalé les campagnes,
Enforcé les valons, boursoufflé les montagnes:
Change, change (dit-il) ô solide element,
Ton vestement de dueil en verd acoustrement.

De sidste to vers tales af Gud til Jorden, men hos Arrebo er det digteren, der siger dem, – vi er igen ved hymne 4 (885-904), der begynder:

[HYMNE 4]

⁸⁸⁵ Viig af du ringe Dract, som Jorden ilde klæder,
Thi bedre Kledning dig, ô Jord, nu Gud bereder,
Kast bort din Kaabe soort lad Sørge-sløret falde,
Din grønne Silke-dract du maat dig hiem nu kalde,

Din lystig Jæger-dract lad skinne langt oc viide,
Ofvr Bierg oc dyben Dal, i deilig Sommers Tiide.
Jeg vil nu med min Haand, en riiger Krone flette,
Oc den som Ærekrants oppaa dit Hofvet sette;

Det er et af de steder, hvor man hører forbindelsen fra Arrebo til de samtidige folkelige viser (og 'folkeviser') hvis melodier Brorson nynnede videre på.

Nu kommer plantebeskrivelsen, som indledningsvis (905-936) sætter de nulevende menneskers agerbrugs-slid med at lokke planterne af jorden modsat Gud, der blot sagde ét ord. Så går det løs med mange og mærkelige træer (937-1209). – Efter heftig pris til den indiske palme, som både giver hustømmer, mad og drikke, lys og klæder, udbryder han:

¹⁰⁹⁰ Hvad vil jeg sige meer? Min Korthed ej tør næfne
[her nævnes endnu 7-8 planter!]
Guds Riigdom er saa stoor, den haer slet ingen Ende,
Paa denne Jordens Øe, i hvort jeg mig vil vende.

Og straks herpå følger det tidligere (sidst i 2.2) citerede om syndefaldet, »Oc endog Adams Fald ...«. Det munder ud i vort bekendte rim:

Dog går hun [Jorden] denne Dag saa stoor oc megen Ære
At jeg ej priise nok kand Skabren Gud den HËrre

Det er knyttet til Gud, frasat dette ene sted:

¹⁰¹² Saa est du Kronen vist oc Kongen med stoor Ære,
For alle Træ paa Jord; som alle Træers HËrre.
Din ædle Drue Saft med sine Perler klare
Beskedeligen brugt, gjør Hiertet læt [letter hjertet] i Fare

om vinens gode virkninger.

Lad os kort betragte plantebeskrivelserne hos du Bartas og Arrebo. 544-596 behandler Bartas planters nyttige virkninger på mennesker. Arrebo tilsvarende 1122-1183. – Bartas 597-646 angiver et kosmosomspændende virkefelt for planterne, men behandler især deres virke på dyr.

Plantes, vous n'estendez seulement vostre force
 Dessus la race humaine: ains vostre vertu force
 Les plus fiers animaux, le plus solide fer,
 Les plus noirs bataillons de l'effroyable enfer,
 Et du Ciel flamboyant les plus belles lumieres.

Også A skifter således emne, men markerer det ikke. A har flere exx end B, men bringer hans skrøner om *Betonica* der får slanger til at strides, og *Lysimachia* der får galne hingste til at forliges. Om kretisk oregano (»dictamne«, A:1192; B:641) som usårliggør bjergbukke, og om *Filicasta* (»lunaire«, A:1198; B:629) som trækker sko og søm nenedud af hestene!

Mellem de to sidste urter har Bartas et par andre, – og skifter så til »Lunaires« m.fl. med ordene:

⁶²⁹ M'arresteray-je ici? (– – –)

– og efter den kretiske krydder kommer så dette udbrud:

⁶⁴⁷ Et que diray-je plus? ô bon Dieu! n'est-ce pas
 Un œuvre de tes mains, qu'on void à chasque pas,
 Voire en chasque gazon, cent et cent autres plantes
 En couleur, en effect, en formes differentes?

Hvorefter følger en paradoxglad passage om giftplanter og deres plante-modgifte.

Nu er det mest praktisk at vi gør os færdig med Bartas om planterne. Efter giftene markeres et nyt afsnit:

⁶⁷⁵ Et bref soit que mes piés foulent l'herbe des prez
 Qu'ils grimpent sur les monts, qu'ils brossent és forests,
 Je trouve Dieu par tout: tout veut de luy despendre,
 Il ne fait que donner, et je ne fay que prendre.

Denne overflod exemplificeres i fem anaforiske passager 679-694, hvor *Ici* følges af henholdsvis 1½, 2½, 2, 5 og 4 vers.

Så ekkoer digtets lyd skaberrøstens årlige 'ekko' i plantelivets cykliske genoplivelse:

695 Ceste puissante voix, que l'Univers bastit,
Encor encor sans cesse ici bas retentit:
Ceste voix d'an en an le monde renouvelle,
Et rien ne naist, ne vit, ne croist qu'en vertu d'elle.

Detaljer af kornvækst-cyklens hensigtsmæssige konstruktion beskrives 699-714, kulminerende i 'rapportato'-verset 712:

711 Les grains ont des boursets, pour n'estre trop souvent
Pourris, bruslez, espars, de l'eau, du chaud, du vent
A B C a b c

Et nyt afsnit indføres ved at digteren henvender sig til læseren om teksten:

715 Lecteur, pardonne moy, si ce jourd'hui tu vois,
D'un œil ja tout ravis, tant d'arbres en mon bois,
En mon pré tants de fleurs, en mon jardin tant d'herbes,
Et mon clos tant de fruits, en mon champ tant de gerbes:

Og så nok en 'overflodsremse', som starter ganske exotisk med palmevin, og hvor hvert led indledes med lækre spørgsmål som: Vil du smage olie? Mangler du eddike? Savner du sukker? osv. ...

(SIDESPRING: Den franske kommentator, Yvonne Bellinger, fornemmer at denne tungesmækkerpassage fik vrangen vendt ud i den hævnlystne sidste sang af d'Aubignés *Les Tragiques* (v.1015 f.), om umuligheden af at dø i Helvede: Vil du tage gift? – bolsjevand! Vil du brændes – koldt omslag! osv. – – –).

Så sluttet *Planterne* med digterens forvissning om mangfoldighedens udtømmelighed:

737 Je croy que Dieu pour rendre et nostre vie heureuse,
Et feconde la terre, et sa gloire fameuse,
N'eust rien fait que ce fruict, si ce grand Univers
Eust peu dit estre beau sans tant de corps divers.

Thi ikke kun er Jordens flade dækket med skatte – og dét flere end begærlige menneskers forslugne fingre nogentid kan udtømme – men skatene er flere end himlen har stjerner, flere end de brusende bølger i det sejlrige hav, end engens græs og lundens grene, dyrene i skoven og fiskene i vandet:

745 Comme estant plus nombreux que du Ciel les estoilles,
 Que les flots aboyans de la mer porte-voile,
 Des plaines les espics, des forests les rameaux,
 Les animaux des bois, et les poissons des eaux.

Også hos vor Arrebo betones stedse overfloden, mangfoldigheden. Den er emnet for den afsluttende hymne i plantedelen til Gud, der begynder således:

[HYMNE 5]

1210 Hvad skal jeg sige meer? i hvort jeg mig henvender,
 O allerklogste Gud, jeg finder dine Hænder,
 Paa lidet Stycke Land hvert Sted, i alle Kanter,
 Staa sætt' alt med din Haand, vel mange tusend Planter
 Atskillig' i Gestalt i Blomster, Stilke, Blade,
 1215 I Kraft oc Virkelser, i andre mange Maade.
 O Gud, jeg gaaer i Eng, paa Bierget rank jeg kryber,
 Alt dine Fodspor der oc Fied af Fedme dryber,
 Der er paa Ager ej, der er ej Sted i Enge,
 Der er i vilden Skof, i Vongen eller Venge
 1220 Ej nogen liden Urt, ej Græs, (*) ej Straa, ej Nelde,
 Der dig jo peger paa, dig alle Skaber melde
 De sig' oc at de maae til Tiennist os forblifve,
 Os Øl oc der til Mad, samt Huus oc Klæder gifve.

(s. 152)

Til *Græs* ved (*) hører følgende (rimede!) randnote: »Hvert Græsstraa viiser ud, at der er til en Gud«.

Optakten »Hvad skal jeg sige« og de næste 5-6 vers er direkte efter du Bartas:

⁶⁴⁷ Et que diray-je plus? ô bon dieu! n'est-ce pas
 Un œuvre de tes mains, qu'on void à chasque pas
 Voire en chasque gazon, cent et cent autres plantes
 En couleur, en effect, en formes differentes?

Men her er det, Bartas tager fat på plantegifte & modgifte. Så 1216-23 er formentligt Arrebos privatprodukt. Inklusive *nelde*, som i alt fald er her for rimets skyld, men nok også som nytteplanten, man kan væve nettel-dug af. Nælden nævnes altså i hver af de symmetrisk stillede hymner 3 og 5. Men hymne 5 er ikke slut her. Den uddybes 1224-1247 med at »Gud oc Natuuren gjør intet forgefvis« (randnoten) som vises ved beskrivelse af dyrkningscyklen og af kornplantens rationalitet efter du Bartas, hvis før citerede *'tilbagevisende vers'* undgås, men bliver til

At Regnen, Kuld oc Vind oc Soolens hitzig Øje,
 Skal ej den svage Kiern Forderfvelse tilføje,
 Med Hylster, Skal oc Huus, Naturen den bevarer
¹²⁴⁵ Med Vip oc spidse Hoorn for Fuglene forsvarer,
 Med Knuder, Led oc Knæ det svage Straa beryster,
 At det med Fructen tung ej knæler eller bryster.

(s. 153)

Her slutter Planterne. Straks åbner Hymne 6 for jordens underjordiske skatte. Se her de første og sidste af hymnens tyve vers:

[HYMNE 6]

Hvad skal jeg sige meer? Hvo kand i Verden mindis
 Den Ofverflødighed af Jordens Gafver findis?
¹²⁵⁰ *Mnemosyne* er tret, vil icke med mig holde,
 Thi maae jeg signe dig, ô Moder min du bolde.

— — —

Saa tæt som Him'len blaa med Stierner er beplanted,
 Oc Strand med Bylgen blaa er kruused oc forkanted;
 Saa mangel Green oc Qvist den grønne Skof udskyder,
¹²⁶⁵ Saa mangel svindig Fugl, som bløde Luften bryder:
 Saa mangel ædel Skat bær Jorden under Kaabe,
 Oc under Kiortel grøn, i mange tuusend Hobe.

Den sidste del af Tredje Dag går med Jordens indvortes herligheder, mineralerne. *Hvad*-spørgsmålene er der endnu to af før Dagen slutter. Et om skiffer:

¹²⁶⁸ Hvad skal jeg tale her, om Skefverbierge mange
Hvoraf de høje Torn, som viidt i Marken prange?

Og et sidste, som varmer op til den afsluttende hyldest til Moder Jord

¹³⁷⁰ Hvad vil jeg skrifve meer, om Jordens Riiger æfne
Om hendes Herlighed oc meer end riige Skæfne?
Udvortis ofver grøn af Græs, Korn Fruct oc Greene,
Indvortis tuusind skøn, af Guld oc Ædelsteene
(s. 157)

Den smukke sluthymne til Jorden er på 24 vers ligesom startstykket om Noah. Versene hører sammen $[(4+4+4)+(6+4)]+2$. Her er start og slut, sidst genoptages ideen om Jord som det venligste element.

[HYMNE 7]

¹³⁹⁰ Vær helsen Moder stoor, vær helsen kost-frii Amme
Som mig i Liifvet bær, oc est min Rood oc Stamme,
Mig spiiser best dit Bryst, din Uld oc Hør mig klæder,
Du est min Øjen-lyst, naar jeg i Hafven træder
— — —

Naar Ild naar Luft oc Vand vil icke med mig holde,
Annam mig i dit Skød, min Moder, oc i Volde,
¹⁴¹⁰ Til Christ min Frelsermand, vil mig op til sig tage,
Oc dig med Verden al, befrii fra al Umage.
Far vel min Øjen-trøst, min *Musa* er i Senge,
Saa det ej skicker sig, at jeg her tøvver længe.

(s. 157f.)

Mon ikke Brorsons nælde i kongeligt selskab virkelig stammer direkte fra dén i Arrebos Hymne 3 (v.880) ovenfor? Og spadsereturen hos Brorson så måske fra landskabet omkring Arrebos anden nælde, Hymne 5 (v.1220), dér hvor også »Hvert Græsstraa viiser ud, at der er til en Gud«. Hen gennem Arrebos lange sang står de 7-8 retoriske *Hvad skal jeg-*

spørgsmål, der bliver til Brorsons centrale anafor. Men du Bartas har kun to-tre sådanne *Que diray-je*.

Hertil skal føjes at *Fjerde Dag* begynder med en hymne til Gud, som også synes at rumme 'Brorson-komponenter':

Den Lerke frydefuld i Lufte-Sal hin høje,
Opfluer spiire ræt, med Verdens liuse Øje,
Sig atter ned igien til grønnend' Ager svinger,
Oc hvor hun far oc er, sin Skaber Psalmer siunger

— — —

... Mark- oc Bierge-vildt fortammer sig oc spægis,
Oc den kaad-findig Fisk til Land af Fryd bevægis

— — —

Gaar jeg i Roosen-lund Violen brun at bryde:
Oc ind i Snecken triin, blaa Bølgen hører skryde:
I hvor jeg staaer oc gaaer, med Tanken far oc fluer,
Jeg Under stoore seer, Guds mæchtig Gierning skuer.

(s. 160)

Mere alment kan man minde om at grundholdningen i *Hexaëmeron* er 'fysico-teologisk', dvs. forfatteren stræber efter at vise Guds herlighed ved hjælp af (natur-)videnskabernes verdensbeskrivelse. Dette er tydeligt hos den kløgtige du Bartas, men ofte sløret hos Arrebo, som mangler videnskabeligt begreb. Brorson var næppe egentlig naturvidenskabeligt interesseret – men det hindrer ikke at han kunne hente inspiration i Arrebos bog, hvor naturbeskrivelsen tjener teologien (og underholdningen!).

Til selve 'beviskonstruktionen' kan Brorson have fået et tip fra en ganske anden tekst. I 1732 (!) udkom *Wilhelm Helts Curieuse Poëtiske Skrifter* i København, men teksterne var jo gamle, forfatteren død 1724, og det poetologiske hoveddigt var fra 1690, »Enten er han gal, eller hand gør Vers«. Her tales et steds om sprogets stadig ændring, ords forældelse og det latterlige i at dyrke det gamle, hvor beklageligt sprog-modens tyranni end er ...

Hvad Tiden har forskudt, det gjør os kun Foragt.
Tal som de fleste Folk, og tænk saasom de Viise,
Det har du Ære af, og hver Mand skal det priise,

Du dog det mindste Ord, i hvad du gjør dertil,
 Ey bringe kand i Brug, naar Brugen det ey vil.
 Kong *Ludewig* dog selv med ald sin Magt og Velde
 Et Ord kand knap faa til blant lærde Folk at gielde,
 Hand som ald Magten har udi sit eget Land,
 Hand dog det mindste Ord knap gangbart gjøre kand.

(s. 183)

Det er Louis XIV, som med Akademi og det hele, al »sin Magt og Velde« ikke kan at sætte »det mindste Ord« i omløb (skønt han ellers godt, som det siden nævnes, kan lade slå (tvivlsom?) mønt). Det ligner da?

Til sidst et ord om hovedpersonen her, næst Gud og bispen: vor Nælde. Hos Arrebo er den tekstilnyttig i v.1220, men i v.880 som hos Brorson nok den ringeste urt. Det kunne belægges med steder fra tiden (tiderne) – men traditionen er ældre. Lad os vise den, og give den plagede plante lidt oprejsning. Det er lægen Henrik Smith i Malmø der i 1546 indleder *En Skøn lystig ny Urtegaardt*:

GUD vor himmelske Fader haffuer alstedse giort sine vnderlige Gierninger i de ting som mest foractelige ere faar Verden/ lige saa haffuer hand oc giort/ i de foractelige Neller. Huad Urter ere lystelige- re end de skønne velluctendis Neglicker/ Fioler oc andre saadanne? Neller offuergaar dem alle/ met krafft oc dyd. Fordi haffuer i for- dom tid/ den vellærde Mand *Phanias*, screffuet en hel Bog om Nel- lers loff/ dyd oc krafft/ Thi ville wi først sætte dem i denne vor Bog.

Primærlitteratur

Biblia (Chr.VI) 4. oplag. Kbh. 1746.

Lucidarius ed. Joh. Knudsen (efter C. J. Brandt 1849), Kbh. 1909.

Andrae Sunonis Filii Hexaameron ed. S. Ebbesen & L. B. Mortensen. Pars I. Hauniae 1985.

Arrebo, Anders: *Samlede Skrifter* 1 (1965) og 5 (1984). Kbh.

Bartas, du: *Premiere Sepmaine*. Paris 1603, med Simon Goularts kommentar.

Bartas, Guillaume de Salluste du: *La Sepmaine* 1581. 425 pp. Société des Textes Français Modernes, édition établie, présentée et annotée par Yvonne Bellinger. Paris 1994.

Drachmann, Holger: *Samlede Poetiske Skrifter* Bd. 8. Kbh. 1908.

- Haydn, Joseph: *Die Schöpfung. Die Jahreszeiten.* (Texte). Reclam Stuttgart 1969.
- Helt, Vilhelm: *Curieuse Poetiske Skrifter.* Kbh. 1732.
- Hervey, James: *Meditations and Contemplations.* II. London 1748.
- Holberg, Ludvig: *Samlede Skrifter.* Bind 9. Kbh. 1928.
- Høffding, H. (red.): *Udvalgte Stykker af dansk Filosofi.* Kbh. 1910.
- Luther, Martin: *Skrifter i udvalg.* Bind 5: Troens artikler. Kbh. 1985.
- Luther, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe.* Bd. 42. Weimar (1911) 1964.
- Hr. Michael: *Om Skabelsen, et Digt.* Ed. C.J. Brandt. Kbh. 1860
- Milton, John: *Paradise Lost and other Poems.* Ed. Edward Le Comte. Mentor Classics, New York 1961.
- Ovids forvandlinger* (ved Otto Steen Due) Kbh. 1989.
- Smidth, J[ens] H[ansen]: *Danske Haver.* Kbh. 1823.
- Smith, Henrik: *En Skøn lystig ny Urtegaard* (Kbh. 1577); facsimileudg. i sammes: *Lægebog I-VI* ved Anna-Elisabeth Brade, Kbh. 1976.
- Spegel, Haquin: *Guds Werk och Hwila* 1-2. Ed. Bernt Olsson & Barbro Nilsson. Stockholm 1998. = Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XXV.
- Voltaire, François de: *Œuvres complètes.* Tome 53. (Dictionnaire philosophique 1). Hambourg, chez P.F. Fauche 1792.
- Ørsted, Hans Christian: *Aanden i Naturen,* Bind 2, 1850, som optrykt i: *Samlede og efterladte Skrifter,* Andet Bind, Kbh. 1851.

Sekundærlitteratur

- Auktionsprotokol »Anno 1765 d. 19. Junii blev i Ribe Latine Skole ved offentlig Auction bortsolgt sal. Biskop Brorsons Bibliotheque« Protokolopslag 323-327. (677 titler).
- Andersen, Vilhelm: *Den danske Litteratur i det attende Aarhundrede.* Kbh. 1934.
- Arndal, Steffen: »Den store hvide Flok vi see ...« *H.A.Brorson og tysk pietistisk vækkelsessang.* Odense 1989.
- Arndal, Steffen (red.): *H.A. Brorson: Udvalgte salmer og digte.* DSL/Borgen. 1994.
- Baggesen, Søren: *Seks sonderinger.* Odense 1997.
- Bredsdorff, Thomas: *Digternes natur.* Kbh. 1975.
- Brix, Hans: *Tonen fra Himlen.* Kbh. (1912) 1964.
- Brix, Hans: *Analysen og Problemer,* I. Kbh. 1933.
- Gunkel, Hermann: *Die Urgeschichte und die Patriarchen. Das erste Buch Mosis* = Die Schriften des alten Testaments I.1. Göttingen (1911) 1921.
- Hansen, Aage m.fl. (red.): *Holberg-Ordbog* III, Kbh. 1984.
- Hansen, John: *Hans Adolf Brorson og hans Brødre.* Odense 1894.
- Jansen, F.J. Billeskov: *Danmarks Digtekunst* 2. Kbh. 1947.
- Jørgensen, A.D.: *Hans Adolf Brorson.* Kbh. 1887.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog.* II. Kbh. 1886-1892.

- Koch, L.J.: *Salmedigteren Brorson*. 2.udg. Kbh. 1932.
 Koch, L.J.: *Brorson-Studier*. Kbh. 1936.
 Kück, Eduard: *Lüneburger Wörterbuch II*. Neumünster 1962.
 Nedergaard, Leif: *Kritiske Studier og litterære Essays*. Kbh. 1984; heri optryk af artikel om Brorsons *Op!* fra Danske Studier 1966.
 Neiiendam, Michael: *Christian Bastholm*. Kbh. 1922.
 Olsson, Bernt: *Spegels Guds Werk och Hwila*. Tilkomsthistoria. Världsbild. Gestaltning. Stockholm 1963.
 Walther, Bo Kampmann: *Roser og himmelduer*, i: Lehrmann & Andersen (red.): *Læsninger i dansk litteratur*. Odense 1998.

Noter

1. De tre steder ⁵*lidet giennemkiger*, ⁸*lidt kan kige ind*, ⁹*Saa høyt jeg kand*, *opkige* kan forstås ud fra datidens gængse brug af *kige* som ensbetydende med *se*; for de to første steder mere snævert med at se kort eller flygtigt. Jævnfør variationen i flg. sted om Jesu grav i Naurs *Golgotha paa Parnasso* (1689): »kunde Konger her ... indkige, ... om de kunde nu besee« (ed.1973, I:183). – I *Biblia 1746* (NT:119) står i Johs. 20:

[11] Men Maria stod hos graven, og græd uden for; der hun da græd, kigede hun ind i graven;

[12] Og hun saae to engle

Dette sted citeres i ODS 10:309 som eksempel på betydningen at »kaste et flygtigt (og ligegyldigt) blik paa«, hvilken yderligere belægges med to Holberg-steder. Men Brorson har selv kommenteret den grædende Maria Magdalene ved graven således: »Skiønt hun havde før seet, at Graven var tom, kiger hun dog derind igien. Ligesom naar noget er blevet borte, man da gierne leder meest der, hvor man saae det sidst.« (SS III:156); Brorsons sammenligning kan til nød forenes med ordbogens »flygtigt blik« men ikke med et »ligegyldigt«.

Ordbogen omtaler videre hvorledes at »kige en bog igennem« betyder at læse den flygtigt, og henviser til TRK 78, hvor den nyskabte Adam »kunde giennemkige | Naturens hele Rige«. Glosens hverdagsaura fremgår også hvor barberen Jens Blok i *Peder Paars* (II.3.115f) som fuplæge hovent erklærer: »Det ey tillader mig min høye Caracteer | at kige nogens R***, at sette Folk Clister« også i ODS, se også *Holberg-Ordbog III* (1984): 324. *Arndal 1989* vil derimod forstå *kige* ud fra en nedertysk særbetydning af *kiken* som »anstrengelse af synssansen til det yderste«. Som filogisk kilde angående *kige* etc. henviser *Arndal 1989* kun til ODS. *Arndal 1994* meddeler særbetydningen af *kige* i *Op!* blot som et faktum.

Efter min mening bør man ikke hente fra tysk, hvad man kan forstå på dansk. Jeg tror i øvrigt at den særlige betydning af *kiken* ikke var den gæng-

- se i nedertysk. I E.Kück: *Lüneburger Wörterbuch* II (1962): 107ff står at k̄n betyder: »neugierig blicken, oft aber einfach »blicken«; men denne bog beskriver ganske vist sprogbrugen efter 1900.
2. Nærmere herom i *Englenes Oprindelse* i Brix 1933: 241-248.
 3. Biografiske data især fra Hansen 1894.
 4. Om engle i TRK, se de følgende numre, hvor * angiver original: 24, 43, 46*, 54, 56, 71*, 74, 78*, 85, 86*, 107*, 156*, 240*, 241, 245, 251, 264*, 267, 270*.
 5. Mynsters Bemærkninger stod i *Nyt theologisk Tidsskrift* 1ste Bind side 291-315.
 6. Endnu 1833 kunne J.P. Mynster i Bd.1 af sine *Betragtninger over de christelige Troeslærdomme* skrive som følger i kapitlet »Verdens Skabelse«:

Engang sang den første Fugl under Himmelen, engang væltede det første af Havets Uhyrer sig i Bølgerne, engang stod det første Menneske der, som skulde herske over alle vilde Dyr paa Jorden, og over Fuglene under Himmelen, og over al Havets Vrimmel. Han, dette første Menneske, havde ingen Fader, ingen Moder, Naturen avlede ham dog ikke i sine Værksteder – hvorledes fremkom han? Det kan ikke have været paa de Maader, hvilke vi nu kalde naturlige, thi da begyndte først Naturens Orden, og her i det Mindste føle vi det, at vi ere ved det Naturliges Grændser, at vi møde det Overnaturlige (s.169).

Hvorimod Sibbern i *Spekulativ Kosmologi* 1846 beskriver en »Uddannelsesproces«, hvorunder det første menneske kommer frem i en »Dyreudviklingsrække«: Det første Menneske har altsaa haft Moder og Fader. Stige vi nu i Tanken tilbage, saa maae vi finde disses første Forældre i visse elementære Dyr, der atter ere fremkomne som Led i Totalvirkningen af Jordklodedannelsesprocessen (Her fra *Høffding* 1910:127).

Darwin udsendte *On the Origin of Species* i 1859, men beskrev idéerne i to essays allerede 1844.

7. Vagn Lundgaard Simonsens grundlæggende *Kildekritiske Studier i Anders Arrebos Forfatterskab* 1955 fulgtes af hans udgave af *Hexaëmeron*-teksten i Arrebos *Samlede Skrifter* bind 1 (1965) med kommentar m.v. i bind 5 (1984). Arrebos epos var delvist grundlag for den svenske du Bartas-version fra 1681 som nylig er udgivet for Svenska Vitterhetssamfundet af Bernt Olsson og Barbro Nilsson: Haquin Spegel: *Guds Werk och Hwila* vol.1: text, vol.2: kommentar. Sthlm. 1998.

Spegel-kommentaren er meget nyttig ved studiet af Arrebos værk – og bag den ligger en idéhistorisk guldgrube, nemlig Bernt Olssons disputats fra 1963: *Spegels Guds Werk och Hwila. Tilkomsthistoria. Världsbild. Gestaltning*.

Yderligere er grunden under det hele, *La Sepmaine*, nu tilgængelig i en fortræffelig udgave (4. oplag 1994) ved Yvonne Bellinger. – Sidst skal nævnes to bøger som dog ikke er brugt i artiklen: Jan Miernowski: *Dialectique et connaissance dans La Sepmaine ...* Genève (Droz) 1992. S. Perrier & F. Charpentier (ed.): *La Sepmaine de G. du Bartas*. Cahiers textuel. Paris 1993.

Appendiks

Udgaven 1965 af Arrebos *Hexaëmeron* har ingen verstæller. De svenske udgivere af Spegels *Guds Werk* har derfor lavet en, som også bruges i nærværende artikel. – Nedenfor følger en liste som for hver side af Tredie Dag i *Hexaëmeron* 1965 giver nummeret på sidens første vers.

118: 1	139: 734
119: 34	140: 769
120: 69	141: 804
121: 104	142: 839
122: 139	143: 874
123: 174	144: 909
124: 209	145: 944
125: 244	145: 979
126: 279	147: 1014
127: 314	148: 1049
128: 349	149: 1084
129: 384	150: 1119
130: 419	151: 1154
131: 454	152: 1189
132: 484	153: 1224
133: 524	154: 1259
134: 559	155: 1294
135: 594	156: 1329
136: 629	157: 1364
137: 664	158: 1399
138: 699	